

OCJENE I PRIKAZI

KRITIČKO IZDANJE SOFIJSKOGA EVANĐELJA

Bosansko četveroevanđelje, Sofijski odlomci. Priredio Mehmed KARDAŠ. *Forum Bosnae 80*, Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 2018., 224 str.

Pred nama je uzorno uređeno izdanje jednoga bosanskog srednjovjekovnog vjerskog kodeksa – *Sofijskoga četveroevanđelja* iz 2. polovine 14. ili početka 15. stoljeća (Sof.), zapravo njegovih odlomaka jer se ono sastoji samo od dijelova *Matejeva* i *Markova evanđelja*: Mt. 16:14–28:20 i Mk. 01–15:28 (oba s lakunama). Mehmed Kardaš, mladi sarajevski paleoslavist, opisao je u *Predgovoru* (str. 7–34) ove edicije povijest kodeksa, njegov vanjski izgled, paleografske, grafijske i jezične odlike te tekstovno-leksičke posebnosti koje ga uvrštavaju među bosanska evanđelja. Nakon uvodne rasprave i informativna osvrt na kritički i parakritički aparat, transliteraciju i skraćenice u ovom izdanju (str. 35–38) te *Bibliografije* s popisom *Izvora* (str. 39–41) i *Literaturom* (str. 42–44) – slijedi *Kritičko izdanje teksta*: transkripcija s kritičkim aparatom (str. 45–162) te *Transliteracija* (str. 163–206). Na kraju je priloženo 16 faksimilnih folija (207–224), što upotpunjuje ovo izdanje i *Sofijsko četveroevanđelje* čini lako pristupačnim korisnicima različitih struka.

Srednjovjekovna bosanska pismenost najbrojnija je evanđeljima – ima ih 22. O njima se piše još od Pavela Jozefa Šafárika,¹ jednoga od – pored Josefa Dobrovškoga i Jerneja Bartola Kopitara – osnivača slavistike. Od Daničićevih izdanja – *Nikoljskoga tetraevanđelja* iz 14./15. st. (Nik.) 1864. god.² i *Hvalova rukopisa* (Hv.), tekstovnih varijanata evanđelja i apostola iz Hv., Nik. i *Šišatovačkoga apostola* iz 1324. g. (Šiš.) 1871. god.³ – do faksimilnoga izdanja s kritičkom obradom kompletnoga Hvalova kodeksa, prošlo je više od stoljeća.

¹ ŠAFÁRIK, J. P. 1858. *Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus*. Prag: F. Tempsky.

² DANIČIĆ, Đ. 1864. *Nikoljsko evanđelje*. Beograd: Državna štamparija.

³ DANIČIĆ, Đ. 1871. Hvalov rukopis. *Starine JAZU III*: 1–146.

Pionirski je poduhvat bilo ediranje najvažnijega bosanskog srednjovjekovnog vjerskog spomenika, *Hvalova zbornika* (1404. god.), što ga je 1986. god. s grupom uglednih suradnica (među ostalima i Anicom Nazor) ostvarila Herta Kuna, utemeljica suvremene bosanske paleoslavistike.⁴ Godine 1991. slijedi faksimilno izdanje *Mletačkoga zbornika* iz 14./15. st. (Ml.) s opširnim predgovorom Simonette Pelusi,⁵ a 2008. god. A. Nazor izdaje *Radosavljev zbornik* iz sredine 15. st. (Rad.).⁶ Lejla Nakaš uredila je 2015. god., uz obimnu uvodnu studiju, fototipsko i kritičko izdanje *Vrutočkoga tetraevanđelja* s kraja 14. st. (Vrut.),⁷ kojemu slijedi latinična transliteracija M. Kardaša (v. prikaz M. ŽAGARA u *Slovu* 65).⁸ Dvije velike studije o bosanskim evanđeljima: Irene Grickat o *Divoševu evanđelju* iz 2. četvrtine 14. st. (Div.)⁹ i Vere Jerković o *Čajničkome evanđelju* iz 14./15. st. (Čajn.)¹⁰ – otvorile su (svojedobno) nova polja za istraživanja tih kodeksa.

Sofijsko se tetraevanđelje (Sof.) čuva u bugarskoj Nacionalnoj biblioteci »Sv. Kiril i Metodij« (NBKM) u Sofiji pod sign. br. 23 (52 lista) i sign. br. 468 (6 listova). Pretpostavlja se da su tzv. *Plevenski listići*, koji sadrže dio *Ivanova evanđelja* (1:16–4:1), sastavni dijelovi Sof.¹¹ Ovi listići, pohranjeni u Biblioteci kulturnoga kruga »Georgi Dimitrov« u Plevenu pod sign. 091/180, još uvijek nisu dostupni javnosti.¹² Dosad se nije previše znalo o ovom kodeksu. Po svjedočanstvu P. S. Georgieva, odlomke Sof. poklonili su Nacionalnoj biblioteci »Sv. Kiril i Metodij« P. Pantev i St. Georgiev iz Tetevena u Bugarskoj (KUNA 2008: 123). O ovom je evanđelju prvi pisao Benjo Conev u dva

⁴ KUNA, H. et al. 1986. *Zbornik Hvala krstjanina*. Sarajevo: Svjetlost.

⁵ PELUSI, S. (ed.) 1991. *Novum Testamentum Bosniacum Marcianum*. Padova: Centro Veneto Studi e Ricerche sulle Civiltà Classiche e Orientali Giunta Regionale del Veneto.

⁶ NAZOR, A. (ur.) 2008. *Radosavljeva bosanska knjiga. Zbornik krstjanina Radosava*. Sarajevo: Forum Bosnae 42.

⁷ NAKAŠ, L. (ur.) 2015. *Vrutočko bosansko četveroevanđelje*. Sarajevo: Forum Bosnae 67–68.

⁸ ŽAGAR, M. 2015. Fototipsko i kritičko izdanje Vrutočkoga evanđelja. Vrutočko bosansko četveroevanđelje. Uredila Lejla Nakaš. Forum Bosnae 67–68/15, Sarajevo 2014. *Slovo* 65: 239–243.

⁹ GRICKAT, I. 1961–1962. Divoševo jevanđelje, filološka analiza. *Južnoslovenski filolog* XXV: 227–295.

¹⁰ JERKOVIĆ, V. 1975. *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju*. Novi Sad: Matica srpska.

¹¹ Usp.: NAZOR, A. 2010. Manuscripts of the Bosnian Church. *Forum Bosnae* 49: 123–174; NAZOR, A. 2005. *Rukopisi Crkve bosanske. Fenomen »krstjani« u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo: Institut za istoriju – Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 539–562.

¹² Usp.: KUNA, H. 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Forum Bosnae 45, 121; KARDAŠ 2018: 7–8.

navrata: 1910. god. o *br. 23* i 1923. god. o *br. 468*. P. S. Georgiev izvještava u svom neobjavljenom članku o *Plevenskim listićima* (KUNA 2008: 123). Ovaj kodeks spominju Petr Aleksevič Lavrov,¹³ Nevenka Gošić¹⁴ i H. Kuna (KUNA 2008: 121–123). O vremenu nastanka Sof. postoje različita mišljenja. Conev smješta fragment *br. 23* u 14. st., a odlomak *br. 468* u 13. st., dok N. Gošić datira Sof. na temelju paleografsko-ortografskih istraživanja na početak 15. st., a s tim se slaže i A. Nazor (NAZOR 2010: 135). Leksikom Sof. pozabavila se u posljednje vrijeme Erma Ramić-Kunić, koja ga je uvrstila i u kritički aparat *Čajničkoga četveroevanđelja s početka 15. st.* (Čajn.) koje je izdala 2017. god.¹⁵ Sof. ima Amonijeve i opširne glave, a dijelom i liturgijsku podjelu na začela. Naknadno unesene liturgijske oznake i ispravljanja prema normi raške škole ukazuju na to da se Sof., kao i mnoga druga bosanska evanđelja, našlo u nekom pravoslavnom manastiru. Tekst je pisao jedan pisar, dok su prilagođavanja pravoslavnoj liturgiji i jezične izmjene učinile vjerovatno tri osobe. Kardaš smatra da ovaj kodeks nemarnoga rukopisa i inače skromne izrade (gotovo bez iluminacija i dotjeranijih inicijala) nije bio namijenjen nekoj uglednoj osobi te da se koristio »u zajednici krstjana« (KARDAŠ 2018: 9). Međutim, kako nedostaje 75 % kodeksa, ne smiju se sasvim isključiti njegovi mogući ukrasi i iluminacije.

Bosansku pripadnost Sof. potvrđuje njegov mali format i jednostupčano pisan tekst, karakteristike pisma, pravopisa i jezika te arhaičan tekst i leksik. Ovaj je kodeks pisan na pergamentu ustavnom (ili poluustavnom ćirilicom) koja je karakteristična za čitavu bosansku srednjovjekovnu crkvenu pismenost (KARDAŠ 2018: 10). Kardaš se detaljno bavi grafijom i ortografijom Sof. Pravopis ćirilčnih bosanskih spomenika zadržava neke značajne crte glagoljičnoga pravopisa, po čemu oni ostaju konzervativnim u odnosu na druge onovremene ćirilčne rukopise. U paleografskom se smislu oni ne razlikuju značajno od drugih spomenika pisanih ćirilicom, osim u čuvanju pojedinih starijih slovnih oblika.

Smatra se da poznato *Miroslavljevo evanđelje* (Mir., puni aprakos, 12. st., Hum) – posreduje neka od tih obilježja u kasnije bosanske kodekse, npr.: nepoznavanje nadrednih znakova (neobilježavanje akcenata i drugih dijakritičkih znakova), rijetko kraćenje riječi – i to onda titlom ili izdizanjem pojedinih

¹³ LAVROV, P. A. 1914. *Paleografičeskoe obozrênie kirillovskago pis'ma. Enciklopedija slavjanskoj filologiji*, tom. 4.1. Petrograd: Izdanie Otdêlenija russkago jazyka i slovesnosti Imp. akademii nauk, 241.

¹⁴ GOŠIĆ, N. 1981. Bosansko rukopisno evanđelje Sofijske narodne biblioteke »Kiril i Metodij«, *Radovi ANUBiH 70/21*, 231–242.

¹⁵ RAMIĆ–KUNIĆ, E. (ur.) 2017. *Čajničko četveroevanđelje, bosanski rukopis s početka 15. stoljeća*. Posebna izdanja, knjiga 26. Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.

slova; grafem *jat* (ѣ) za *ja* (ѡ) i grafem *e* (ѣ) za *je* (ѣ) na početku (riječi) i postvokalno *e* (ѣ) unutar riječi; upotrebu *đerva* (Ѣ) uglavnom za grčko palatalno /ɟ/, u nekim kodeksima za /č/ i sasvim rijetko za /j/. U Sof. je zastupljena većina tih odlika uz izvjesne posebnosti. Tako Sof. prema načinu pisanja riječi u retku predstavlja prelazni tip između starijih evanđelja koja se drže *scripture continue* – *Grigorovič-Giljferdingova* (Grig-Giljf., kraj 13. st.), *Div. i Manojlova evanđelja* (Man., početak 14. st.) – te mlađih evanđelja koja dosljednije dijele tekst u leksičke cjeline, a to su: *Nik.*, *Hv.*, *Čajn.*, *MI.*, *Vrut.* te *Dovoljsko* (Dov., 14./15. st.) i *Kopitarovo* (Kop., 14./15. st.). Grafijski je ovdje zanimljiv horizontalan oblik slova (ѣ) (usp. KARDAŠ 2018: 211) za /ul/ na što je već – ukazujući na sličnosti s *Pripkovićevim evanđeljem* (Pripk., 14./15. st.) – upozorio Lavrov (LAVROV 1914: 241). Njima se u ovome pridružuje i prvi pisar *Dov.* *Đerv* (Ѣ) se piše s prečkom, što Sof. povezuje s *Vrut.* i *Dov.*, a dolazi samo u vrijednosti /d/. *Jeri* (ѣ) (koje se rijetko koristi) piše se s unutrašnjom spojnicom (usp. KARDAŠ 2018: 211), što Sof. dijeli s većinom bosanskih kodeksa, ali razlikuje npr. od *Hv.* (gdje je *jeri* izuzetno često) u kojem je *jer* (ѣ) uvijek jasno razdvojeno od desetičnoga *Ī* (Ī). U bosanskim se spomenicima ne nalaze grčka slova izuzev *omege* (ω) uglavnom u prijedlogu i prefiksu *ot* (ω̄). U Sof. se, pak, upotrebljava *omega* (ω) i unutar riječi, iako nedosljedno i to u tuđicama. *Jat* (ѣ) ostaje u Sof. na etimološkom mjestu (za diftong), što ga vezuje uz *Div.*, *Man.* i *Čajn.*, upućujući na njihovo istočnobosansko (ijekavsko) porijeklo i stoji slijedeći glagoljičnu normu (kao u većini bosanskih spomenika) i za sekvenciju (ѡ) /jal/ prema već spomenutoj distribuciji. Ponekad iskrasne pokoji ekavski oblik koji se pripisuje leksičkim ekavizmima (*celivati*, *koren-*) raširenim po čitavom bosanskom području, ali i hiperijekavizmi – *jat* (ѣ) na mjestu primarnoga /il/ (И) (kao npr. u *mêrb*) – dobro poznati iz *Hv.* Ika-vizam se inače smatra manirom sveukupne bosanske srednjovjekovne pismenosti – o čemu svjedoče sva tri zbornika: *Hv.*, *MI.* i *Rad.* te većina evanđelja, npr. *Vrut.*, *Nik.* i *Kop.* – što govori o njihovoj zapadnobosanskoj pripadnosti. Za razliku od starijih evanđelja, *Div.* i *Man.*, s kojima Sof. povezuje čuvanje staroga *jata* (ѣ), u njemu dolazi do prelaska *jer* (ѣ) u *a* (А) i prijedloga/prefiksa *vъ/vъ-* u *u* (У), što uz »neke druge fonološke inovacije (...) vrijeme nastanka rukopisa pomjeraju prema drugoj polovini 14. st.« (KARDAŠ 2018: 16). Za datiranje »prema sredini 14. st.« govori izostanak izmjene krajnjega *-l* (-Л) u *-o* (-О) (KARDAŠ 2018: 18).

Morfologija je u Sof. kao i u svim bosanskim evanđeljima vrlo konzervativna, ali se nekoliko puta javlja gen. sg. pridjeva *-oga* i novi prezentski nastavak *-š* za 2. l. sg. U istraživanju se naglašava dobra očuvanost starijih aoristnih oblika (posebno asigmatskih) koju podržava opća konzervativnost teksta, a

što se tumači izrazitim oslanjanjem na kanonsko makedonsko *Assemanijevo evanđelje* (Ass., kratki aprakos, glagoljica, 11. st.).

Za sve bosanske vjerske, pa tako i evanđeljske kodekse pretpostavlja se velika starina predložaka, odnosno njihova povezanost s ohridskom književnom školom i hrvatskoglagoljskom pismenošću za koju se pretpostavlja i »južni put« dolaska, dakle i preko Bosne, nekih od najstarijih tekstova.¹⁶ Postoji mišljenje da je Konstantinov i Metodijev prevod aprakosa – koji je nastao još u njihovoj domovini, kao i njegova nadopuna u tetru¹⁷ sačinjena u Moravskoj – preko njihovih kasnijih ohridsko-bugarskih inačica dobro tradiran u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti. Izoliranost Crkve bosanske odredila je konzervativnost (sadržaja i oblika) spomenika koji su nastajali na području njezina djelovanja. Ovdje ne dolazi, kako se misli, do sveobuhvatnijih izmjena (ortografskih, grafijskih, jezičnih i tekstovno-leksičkih) u smislu stvaranja posebne redakcije kao što je to bio slučaj kod njihovih susjeda. A. A. Alekseev smatra da »bogomili nisu provodili ispravljanje svoga teksta ni prema slavenskim ni prema grčkim rukopisima tako da su ostali u blizini slavenskoga arhetipa«,¹⁸ čime se potvrđuje mišljenje pionira slavistike. Arhaičnost Nik. isticao je već Šafárik. Daničićovo izdanje toga kodeksa iz 1864. god. (DANIČIĆ 1864) stvorilo je preduvjete za komparativna izučavanja bosanskih evanđelja. Jagić je više puta naglašavao veliku starinu »bogomilskih« prepisa i njihovu prvorazrednu ulogu pri utvrđivanju pratećih slavenskih evanđelja.

Jedan je od najvažnijih i najtežih filoloških zadataka – filijacijski utvrditi mjesto jednoga kodeksa, ovdje: srednjovjekovnoga bosanskog evanđelja. Više stoljeća složenih i zamršenih međuslavenskih kontakata dijele te spise od prevoda Svete braće do nasilnoga prekida ove i ovakve vjerske pismene djelatnosti u Bosni sredinom 15. st.

Već je u prvom slavenskom prevodu vidljiva kontaminacija različitih grčkih varijanata. Postupnim naslojavanjem brojnih (slavenskih) prepisa različite provenijencije koji se stječu u svakom pojedinom kodeksu, usložnjava se njegova struktura i otežava njeno tumačenje. I. Grickat ispravno zaključuje da nema dosljednoga praćenja jednoga od predložaka jer su sve preživjele podloge već isprepletene.

¹⁶ MIHALJEVIĆ, M. 2016. Tragovi južnoga puta. *Makedonski jazik* 67: 61–77.

¹⁷ JAGIĆ, V. 1913. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin: Weidmann.

¹⁸ ALEKSEEV, A. A. 1999. *Textgeschichte der slavischen Bibel: Teknologija slavjanskoj biblii*. Serie: Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe A: Slavistische Forschungen. Neue Folge. Bd. 24. S.-Peterburg: Dmitrij Bulanin – Köln: Böhlau Verlag, 174–175.

Leksička su istraživanja odlučujuća za filijaciju jednoga (srednjovjekovnog) spomenika. Kardaš je usporedio tekst i leksik Sof. u prvom redu s Vrut. i Dov. koje uvrštava u kritički aparat transkripcijskoga izdanja Sof. U svojoj ediciji Vrut. L. Nakaš utvrdila je njegovu blisku leksičku vezu sa Sof. (NAKAŠ 2015: 656), a E. Ramić-Kunić – da tekstovna tradicija koju prati Dov. »predstavlja veoma zanimljivu pojavu unutar bosanskog stabla s obzirom na to da je leksika ovoga kodeksa značajnije inovirana« (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 50). Tek odnedavno Dov. je dostupan za istraživanja »te je postavljanje leksičkih varijanti ovoga rukopisa u kritički aparat dodatno opravdano time da one nisu uvrštavane u dosadašnja kritička izdanja bosanskih crkvenoslavenskih rukopisa« (KARDAŠ 2018: 21). Kardaševa je namjera tekstološkim istraživanjem Sof. »odgovoriti na pitanja u kojoj mjeri ovaj rukopis slijedi leksiku bosanskoga stabla i kojoj (je) tekstološkoj *!sic!* podgrupi najbliže« (KARDAŠ 2018: 21). Pri tom se zadatku naš autor suočava s vrlo obimnim materijalom koji svladava i sređuje na sljedeći način. Prvo se uspoređuje leksik Sof. s popisom riječi koje Grickatova smatra bitnim za identifikaciju jednoga teksta kao bosanskoga (GRICKAT 1961–1962: 279–280). Komparacija pokazuje da se Sof. ne drži dosljedno toga popisa jer u nekoliko primjera prati grupu Kop., Čajn. i Ml. U ovome se ova evanđelja oslanjaju na kanonska makedonska glagoljska tetraevanđelja iz 10./11. stoljeća: *Marijansko evanđelje (Codex Marianus – Mar.)* i *Zografsko evanđelje (Codex Zographensis – Zogr.)*. Inače se Ass. smatra glavnim izvorištem iz kojega potječu (neki) predlošci konzervativnih bosanskih prepisa. I. Grickat je ustanovila da je Ass. u 62 % slučajeva na strani bosanskih evanđelja kao grupe, za razliku od Mar. koje ih prati samo u 20 % primjera. U svojoj velikoj i izuzetno važnoj filološkoj studiji o Div., kojom su položeni čvrsti temelji za istraživanje filijacije bosanskih evanđelja, Grickatova ispravno pozicionira pojedina od njih. Uvođenja izdanja do sada nepristupačnih bosanskih kodeksa u izučavanje nadopunjuju i korigiraju, ali ne mijenjaju bitno sliku do koje je ova filologinja došla prije više desetljeća.

Detaljnim poređenjem Sof., Vrut. i Dov. (od kojih nijedno ne sadrži kompletna evanđelja) Kardaš želi dobiti precizan uvid u njihove sličnosti i razlike. On mjeri bosansku pripadnost Sof. i prema čuvanju tuđica, što se smatra potvrdom starine za većinu bosanskih spomenika. U Sof. se nalaze brojni grecizmi (*akridъ, albvastrъ, kinosъ, upokritъ*) koji potječu »izavnog zajedničkog života njihovog predloška« (KARDAŠ 2018: 21), što povezuje bosanska i kanonska evanđelja. Prisutnost strane riječi (grč., lat., hebr.) ne mora, pak, uvijek značiti da je tekst u kojem se ona našla stariji od prepisa s njenim slavenskim ekvivalentom.

Jagić drži da su neprevedeni izrazi dokaz veće starine, ali da se ovo ne treba uzimati apsolutno: »... doch ganz ausnahmslos dürfte diese Erscheinung

nicht gelten« (JAGIĆ 1913: 299). To ilustrira npr. situacija u Mt. 26:23 gdje Vrut., Pripk., Hv. (Nik., Div., Dov.) imaju grčku riječ *τρούβλιων* (*zdjela, posuda*) koju pišu na različite načine: *v trivli (ruku)* Nik., Div., Pripk.; *v trivlii* Karp. (*Karpinsko evanđelje*, puni aprakos, makedonski, 13./14. st.); *v truvli* Vrut.; *v trovili* (sic!) Hv. i Dov. – dok je Sof., Kop., Čajn. i Ml. prevode sa *solilo*. Taj se slavenski prevod nalazi već u kanonskim evanđeljima Ass., Mar. i Zogr. U Mk. 14:20, pak, većina evanđelja (ovdje ide i Dov. s Nik., Karp. i dr.) ima *vъ trivili*, dok se u Sof. i Hv. čita *u trovili*. Pogrešan oblik *trovilo* povezuje (iako ne u istom stihu) Sof., Dov. i Hv. Zatim u Mk. 6:28 Vrut. prati Mar. i Mir. – s grecizmom *na mēsi, na misē*; dok već Ass. i Zogr. prevode, a njih slijede drugi bosanski prepisi: *na bludi* Sof.; *na blūdē* Hv. Nik., Div., Prip.; *na blūdvē* Kop., Čajn., Ml. Ovi odnosi pokazuju da nema pravila pri izboru i distribuciji stranih riječi i njihovih prevoda u pojedinačim rukopisima. Dalje se ustanovljuje da Sof. ide uz Ass. s jednom grupom evanđelja pišući *petra* (vs. *kamenъ*), *spekulatorъ* (vs. *voinъ*), *potopъ* (vs. *voda*), za razliku od nekih drugih (bosanskih) kodeksa koji ovdje imaju slavenske ekvivalente ili sinonime prema Mar. i Zogr.

Za Sof. je već utvrđena i veza s Hv. (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 25, bilj. 15), koje, nažalost, nije uneseno u kritički aparat ovoga izdanja. U predgovoru Kardaš objašnjava da mu je cilj usporediti Sof. s manje poznatim evanđeljima, Vrut. i Dov., koja se tako prezentiraju paleoslavističkoj javnosti (Vrut. je 2015. objavila L. Nakaš!). Međutim, ako je glavni autorov zadatak ustanoviti što konkretnije mjesto Sof. u okviru bosanskoga filijacijskog stabla, nezaobilazno bi bilo već u startu poređenje s Hv. (koje je s inačicama Nik., Div., Kop., Čajn., Ml. dostupno od 1986. god.). To bi, naravno, usložnilo izdavačev komparativni posao, ali bi zato vrlo korisno nadopunilo kritički aparat te omogućilo donošenje još vjerodostojnijih rezultata istraživanja. Pretpostavimo da će se Hv. uzeti u obzir u budućim edicijama još neobjavljenih bosanskih evanđelja.

U presijeku teksta Nik. i Hv. sagledava se, naime, već od davnina (Daničić, Jagić, Speranski¹⁹) arhetip bosanskih evanđelja. Daničić je bio uvjeren da je oba kodeksa pisao isti pisar, krstjanin Hval, što je opovrgla V. Jerković svojim istraživanjima njihove paleografije i ortografije te zaključila da je Hval prepisao samo početak Nik. Razlike između Hv. i Nik. A. A. Alekseev vidi u tome što Hv. češće ide s kratkim, a Nik. s punim aprakosom u »unikalnim

¹⁹ Usp.: JAGIĆ, V. (ed.) 1883. *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus characteribus cyrillicis transcriptum*. Berlin: Weidmann.; SPERANSKIJ, M. N. 1902. Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srečković's. *Archiv für slavische Philologie XXIV*: 172–182.

slaganjima« (ALEKSEEV 1999: 175). U velikom broju primjera gdje se Hv. i Nik. razilaze nedostaje tekst u Sof. Zanimljiv je odnos (između prepisa) u značajnom razlikovnom čitanju u Mk. 5:20 gdje se Sof. slaže s Nik., a udaljava od Hv. U Sof. kao i u Nik., Kop., Ml. stoji *vb deveti grad*, dok Čajn., Vrut. i Dov. imaju *vb deseti (graděhь)*; a Pripk. (*Pripkovićevo tetraevanđelje*, 14./15. st.) – *vb peti (!) graděhь*. Jedino je, koliko je poznato, bosansko evanđelje koje ima grecizam *vb dekapoli (dekapoly)* Hv., pri čemu ono slijedi Ass., Mar., Mir. i neka starija srpska evanđelja. Ta se razlika pribraja »sekundarnom čitanju« evanđeljskoga teksta. U Karadaševu transkriptu Sof. stoji *vb deti grad* s izdignutim slovima *v* (^в) i *e* (^е) nad *deti* (što govori o čitanju *deveti*), dok Ramić-Kunić u kritičkom aparatu izdanja Čajn. citira to mjesto iz Sof. kao *vb deseti grad* (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 215).

Interesantno je stanje u Mt. 27:52 gdje Sof., Hv. i Dov. imaju latinizam *sanьtь*. Kardaš navodi tu riječ (KARDAŠ 2018: 32), ali ne komentira njezin pogrešan oblik *s(a)nya* u Sof. (kako je i u Hv.) koji stoji umjesto ispravnoga *sanьtь* (gen. pl.). Već su Miklošič i Daničić uočili neodgovarajući oblik na tom mjestu u Hv. Izučavanja E. Ramić-Kunić (RAMIĆ-KUNIĆ 2017b: 49)²⁰ potvrđuju taj latinizam za Dov., kao i u kanonskoj *Sav(v)inoj knjizi* (bugarskom ćirilichnom kratkom aprakosu iz 11. st.) *Sav(v)*., dok ostala bosanska evanđelja tu imaju slavenski prevod u ispravnom obliku *s(ve)tihь*. Daničić pretpostavlja da je Hval u predlošku s kojega je prepisivao imao gen. pl. *sanьtь* pa nerazumijevajući riječ vokalizirao krajnje *jer* (**л**) u *a* (**а**) (DANIČIĆ 1871: 11). Krstjanin Hval postupio je na isti način (vokaliziranjem završnoga *jera* u *a*) sa starim glagolom *seti* (*reči*) koji mu je očigledno također bio nepoznat tako da u *Dj. ap.* 8:36 i u *Posl. Žid.* 8:5 piše *seta* za aorist *setь* – kako stoji korektno u *Giljferdingovu apostolu*, bosanskom spomeniku s kraja 14. st.; Šiš. ima na tom mjestu *reče* (DANIČIĆ 1871: 12). Ta se stara riječ nalazi u Čajn. (Lk. 7:40 *setь* vs. *reče* Hv., Nik., Div., Kop., Ml., Vrut., Pripk.) te u kanonskim kodeksima iz 11. st. – *Kločevu glagoljašu* i *Sinajskom psaltiru*. Ovdje se postavlja pitanje kronološkoga prvenstva Sof. i Hv. (v. naprijed o datiranju Sof.). Ukoliko je Sof. prepisano početkom 15. st. (Gošić, Nazor), znači da je suvremenik Hv. za koje se iz kolofona pouzdano zna da je nastalo 1404. g. pa je ovdje teško odlučiti tko je komu uzor. Iz kritičkoga aparata Kardaševa izdanja (KARDAŠ 2018: 106) nije jasno stoji li i u izrazito inoviranom Dov. oblik *sanьta* ili ispravno gen. pl. *sanьtь*. Ovo je mjesto posebno važno (jer se radi o vrlo zanimljivoj greški) s obzirom i na druge veze koje su potvrđene za Sof. i Hv.

²⁰ RAMIĆ-KUNIĆ, E. 2017. Leksičke osobine Evanđelja iz Dovolje. *Književni jezik* 28: 29–59.

Prenošenje stranih imena (koja su mnogim pisarima odista bila strana) također odaje veze među kodeksima i omogućava sveobuhvatnije zaključke o njihovoj filijaciji. Ovdje se dešavaju mnoge greške koje mogu biti dobrim putokazom u filološkim istraživanjima. U ovome Sof. i Hv. idu često zajedno. Situacija u Mt. 27:32 pokazuje, na primjer, kakav su problem bili nazivi geografskih pojmova koji su pisarima bili nepoznati: (*obrétu človeka*) *kurinska* u Sof. (Vrut.), *kuriniska* u Hv., *kuriniiska* u Nik., *kurinêiska* u Div., *korinnska* u Dov., *kirinêna* u Čajn. i Srečk. (*Srečkovićevo tetraevanđelju*, 14. st.), *kuriani-na* u Pripk., *kiriniska* u Ml., (*obrétose človika*) *kiriniska* u Kop., *kiriêniska* u Dan. (*Daničićevu tetraevanđelju*, 14./15. st.), *kirinêiska* u Vat. (*Vatikanskom evanđelju*, punom aprakosu iz 13. st.) – grčko se *y* (υ) zamjenjuje sa *u* (ϝ) u većini bosanskih spisa. Jagić ukazuje na varijante što su nastale već u grčkim kodeksima koje se prenose u najstarije slavenske prevode i dalje odslikavaju u kasnijim prepisima (JAGIĆ 1883: 130).

Bez komentara je ostalo mjesto gdje u Sof. (u popisu glava *Markova evanđelja*, gl. 12) stoji *o t̃šti* (*arhisunagovê*), za razliku od *o d̃šti* u Pripk., *o dašteri* u Hv. i Ml., *o d̃šteri* u Dov., Čajn. i dr. – što govori o mogućem mijenjanju sličnih glagoljskih slova, ovdje *t* (т) i *d* (д), i što bi upućivalo na jednu podlogu blisku glagoljskoj. (Ili se ovdje radi o ponavljanju riječi iz naslova uz gl. 2. *Markova evanđelja*: *o t̃šti lpetrovil*?) Slično se može pretpostaviti i za primjere *pr̃st̃b* vs. *tr̃st̃b* (Mt. 27:30) ili *tavitakum̃b* u Sof., (*tavitakuma* u Hv.) vs. *talitakuma* u drugima (Mk. 5:41).

Kardaš navodi moravizme i ohridizme iz kanonskih kodeksa Ass., Mar. i Zogr. koji su potvrđeni u Sof. na nekoliko mjesta (KARDAŠ 2018: 23). U tome se Sof. slaže najčešće s Vrut. (NAKAŠ 2015: 656) i Pripk. (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 25) uz pretežnu podršku u Mar. Većina bosanskih spomenika poznaje inače oba sinonimna izraza koji se u Kardaševu popisu navode (na prvom je mjestu riječ koja se smatra starijom): *sanmište* i *zborište*, *ladii* i *korabl̃b*, *šuii* (i *lêvi*), *život̃b* i *žizñb*. Oni su naravno različito distribuirani u pojedinim spomenicima.

Usporedba *Matejeva evanđelja* (u kojem su brojne lakune) u Sof. i Vrut. pokazuje da su razlike među njima zanemarive. U 11 primjera u kojima se oni razilaze Sof. prati uglavnom kanonsko Mar. Do leksičkih i drugih razmi-moilaženja između Sof. i Vrut. dolazi onda kada Sof. »češće slijedi stanje u kanonskim tekstovima, naročito u Mar., dok su udaljavanja Vrut. ili pisarske greške, ili imaju podršku u starijem stanju« (KARDAŠ 2018: 26). Ovdje se citira 14 mjesta kao potvrda opisanih odnosa.

Poznato je da se pri sastavljanju jednoga kodeksa (iz različitih razloga) češće mijenjaju predlošci. Ponekad se to odnosi na veće cjeline, a dijelom dolazi i do iznenadnih prekida u slijeđenju jedne podloge. Kardaš zaključuje

da se Sof. i Vrut. u *Markovu evanđelju* češće razilaze nego što je to slučaj u *Matejevu* – što se tumači »udaljenijim predlošcima« (KARDAŠ 2018: 27) i izmjenama podloga u Vrut. Razlikovna čitanja kao *prvêe – prêžde, eterb – edinb, spekulatorb – voinb* ili individualizacije kao u Mk. 14:59 *pravo* samo u Sof. vs. *ravno*, posljedica su uglavnom »starih divergiranja« koja su se dogodila već u kanonskim kodeksima. U jednom se broju primjera Vrut. slaže s Mir. Tako je u Mk. 6:8 gdje Vrut., Pripk. i Mir. pišu pogrešno (brkajući grčke riječi) *spira* vs. *pira*, kao i u Mk. 7:32 gdje se Vrut. izdvaja slijedeći Mir. i kanonska evanđelja Mar., Zogr. i Sav(v). s izrazom *gugnêva* (*gugnêva* u Vrut., *gluha* i *gûgniva* u Mir., *gluha* i *gogniva* u Mar., Zogr. i Sav(v)), dok (*gluha i*) *nêma* kao Ass. i Ostr. imaju ostali prepisi: Sof., Dov., Pripk., Hv., Nik., Div., Kop., Čajn., Ml. te Vuk. (*Vukanovo evanđelje*, 13. st.) i Hil. (*Evanđelje Hilar-dar* 8, 13. st.). U popisu glava Mk. ev. (gl. 20) stoji: *o gugnêvêmb* u Dov., *o gugnivimb* (*g<n>ougnvymb* /sic!/) u Hv., *o gugnivêmb* u Čajn., *o gognivimb* u Ml. vs. (*o glusi i*) *nême* u Sof. (KARDAŠ 2018: 111).

U Mk. 6:28 Vrut. opet prati Mir. i Mar. pišušći grecizam *na mēsi* (*na misē* u Mir. i Mar.), dok već Ass. i Zogr. prevode, a njih slijede drugi bosanski prepisi: *na bludi* Sof., Dov.; *na blūde* Nik., Div., Pripk., (*na bludy*) Hv.; *na bludvê* Kop., Čajn., Ml. U Mt. 14:8 i Mt.14:11 imaju – *na misē* Hv., Nik. i Div.; *na mēsi* (sic!) Čajn. vs. *bludē* (*bludvê*) Kop.; *bludvê* Ml. i Pripk., *blūdē* Mir., Vuk., Hil. Nemamo podatke za Sof. jer ono počinje tek s Mt.16:14. Zaključuje se da do razmimoilaženja između Sof. i Vrut. u jednoj grupi primjera dolazi zbog inovirane podloge kojom se služi Vrut., dok se Sof. pridružuje većini konzervativnih bosanskih prepisa. U tome se Vrut. približava srpskim i nekim drugim slavenskim kodeksima u kojima je primjetan utjecaj »druge redakcije slavenskog prijevoda (T2)« (KARDAŠ 2018: 30; KARDAŠ 2018: 33; KARDAŠ 2018: 34). Autor nas ne obavještava izrijekom što se pod ovom redakcijom podrazumijeva iako se može pretpostaviti da se u ovome oslanja na radove G. A. Voskresenskoga i A. Pešikana.²¹ Kardaš smatra da se i pored razlika koje nastaju izmjenom podloge ili zbog grešaka može pretpostaviti da je Vrut. prepisivan i s predloška koji se temelji na Sof. (KARDAŠ 2018: 32). To nije moguće ako se Sof. datira na početak 15. st. (GOŠIĆ 1981; NAZOR 2010) po čemu je ono dakle mlađe od Vrut. Editor se na početku predgovora ne izjašnjava o starosti Sof., ali dalje – na str. 16, 18, 31, 32 – doznajemo da je za njega Vrut. mlađe od Sof. U popisu izvora stavlja se Sof. u drugu polovinu

²¹ VOSKRESENSKIJ, G. A. 1896. *Charakterističeskie čerty četyreh redakcij slavjanskogo pe-revoda Evangelija ot Marka, po sto dvenadcati ruk. ev. XI–XVI vv.* Moskva: Universitetskaja tipografija.; PEŠIKAN, A. 1989. Još jedan (četvrti) prepis druge redakcije starosrpskih tetra i odnos ove verzije prema Čajničkom jevanđelju. *Južnoslovenski filolog* 45: 199–208.

14. st. (KARDAŠ 2018: 41). Za L. Nakaš²² i E. Ramić-Kunić Sof. potječe, kao i većina bosanskih evanđelja, iz 14./15. st. (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 59).

Dalje se tematizira odnos Dov. (koje je pored Vrut. uvedeno u kritički aparat) prema Sof. Već spomenuti latinizam *sanьtь* (Mt. 27:52) uz neke druge primjere (*ostavlenie* vs. *otpuštenie*, Mt. 26:28) povezuje Dov. sa Sof., što upućuje na neke srodne »prapodloge«. Najveći broj razlika između Dov. i Sof. temelji se na izboru mlađih izraza u Dov. koji potječu »iz druge redakcije slavenskoga prijevoda evanđelja« (KARDAŠ 2018: 32), što se pretpostavlja i za odnos između Sof. i Vrut. E. Ramić-Kunić pokazala je na osnovi usporedbe 125 leksičkih inačica, koje je odabrala T. Slavova,²³ da se Dov. znatno udaljava od drugih bosanskih evanđelja približavajući se (s većim brojem preslavizama) ruskim, bugarskim i srpskim rukopisima, u prvom redu Mir. (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 34). Citiraju se neke »reprezentativne varijante« s popisa E. Ramić-Kunić (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 35–38) koje ilustriraju izdvajanje Dov. iz bosanske grupe. Kardaš zaključuje da sve ovdje izneseno potvrđuje arhaičnost Sof. po čemu je ono srodno s Vrut., dok Dov. (sa svojim značajnim inovacijama i drugim posebnostima) predstavlja »perifernu pojavu« u okviru bosanske srednjovjekovne vjerske pismenosti. Ovdje ne bi trebalo zanemariti pogrešno preuzimanje stranih riječi ili njihovih oblika što povezuje Dov., Sof. i Hv. (iako ne uvijek na istim mjestima): *trovilo* za *trivilo* (τρούβλιων) (Mt. 26:23; Mk. 14:20); *sanьta* za gen.pl. *sanьtь* (Mt. 27:52); *korьnava* u Dov. i Hv. vs. *kovarьnъ* u Sof. vs. *korьvanь* »žrtveni dar« (usp. gr. χορβαν, hebr. qorban, arap. qurbān) u Nik., Div., Kop., Čajn., Ml. kao u Mar. i Zogr. (Mk. 7:11); *tavitakuma* u Hv., *tavitakumь* u Sof. vs. *talitakuma* u Nik., Kop., Ml., Pripk., *talita kumь* u Div., *talida kuma* u Čajn., *tali kuma* (sic!) u Dov., *dalita kuma* u Vrut. za hebr. izraz (prema aramejskom) *talitha kumi* (Mk. 5:41).

I iz priloženoga se vidi koliko je zahtjevan i naporan poduhvat komparativna obrada obimnoga materijala kako bi se prepoznale (moguće) tekstovne i leksičke veze između pojedinih kodeksa s ciljem da se utvrdi arhetip jednoga teksta, ovdje – evanđelja bosanske provenijencije.

Transkripcijsko je izdanje Sof. jako dobro uređeno tako da je lako upotrebljivo za filološka i druga istraživanja. Jednostupčano pisan tekst raspoređen je prema originalu (red za redom) u 18 redaka po stranici. Na vrhu se svakoga lista bilježi broj folije i naziv evanđelja s brojem stihova (koje ovo obuhvaća po stranici), a u samom tekstu koji slijedi uneseni su brojevi biblijskih

²² NAKAŠ, L. (ur.) 2018. *Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta*. Posebna izdanja, knjiga 31. Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, 111.

²³ SLAVOVA, T. 1989. Preslavka redakcija na Kirilo-Methodievija starobalgarski evangelski prevod. Sofija: *Kirilo-Methodievski studii* 6: 15–129.

stihova. Crvenom se bojom obilježavaju kao u originalu neki naslovi i inicijali. U kritičkom su aparatu ispod teksta pregledno navedene razlike prema Vrut. i Dov., a u parakritičkom aparatu sve druge dodatne napomene. Kritičko izdanje Sof. urađeno je prema principima koji su standardizirani u izdavanju crkvenoslavenskih ćiriličnih rukopisa. Osnovni je tekst evanđelja prenesen tako da što vjernije odrazi stanje u izvorniku. Izdanje je priređeno uz upotrebu fonta *BosNow*, koji je, specijalno za izdavanje bosanskih srednjovjekovnih tekstova, razvila Mila Melank (KARDAŠ 2018: 35, bilj. 31). Primjenjuje se *unicode* font koji je kreiran za potrebe projekta ANBiH – *Građa za rječnik crkvenoslavenskoga jezika: pretraživa baza podataka srednjovjekovnih tekstova evanđelja*. Pravopis je (u transliteraciji) osuvremenjen pisanjem velikih početnih slova u imenima i primjenom modernih interpunkcijskih pravila. Time se olakšava pristup tekstu korisnicima nefiloloških struka.

Izdanje *Sofijskoga evanđelja*, koje je znalački priredio Mehmed Kardaš, važan je doprinos bosnistici. Ono otvara nove poglede za komparativna izučavanja bosanskih i drugih slavenskih evanđelja. Ova je edicija dio ambicioznoga programa izdavanja svih (dostupnih) bosanskih srednjovjekovnih kodeksa (evanđelja) koje je sa suradnicima pokrenula sarajevska paleoslavistica Lejla Nakaš uz podršku izdavača Forum Bosnae. Ovaj se poduhvat treba svesrdno pozdraviti u slavistici.

I na kraju, kako svaka knjiga ima poneki propust – i ovoj upućujemo sitnije primjedbe. U literaturi je trebalo označiti redosljed (slovno ili brojkama) radova istoga autora/iste autorice ako su objavljeni iste godine. Na str. 21 bilo bi (dva puta) ispravnije napisati *tekstovna/tekstualna* umjesto *tekstološka*: »tekstološka tradicija (koju slijedi Dovolj. rukopis)« i »kojoj tekstološkoj podgrupi je najbliže«. Isto vrijedi za »tekstološke razlike« na str. 24. Na str. 27 treba stajati *prévêe* (– *prêžde*) umjesto *prêvê*.

JAGODA JURIC-KAPPEL

Lejla NAKAŠ, *Paratekstualnost u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti*, Forum Bosnae 83–84/18, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo 2019., 120 str.

Već u afirmiranu bosnističkom nizu, u kojem su posljednjih desetak godina objavljeni mnogi vrijedni naslovi (npr. *Radoslavljev zbornik* u priredbi Anice Nazor, pretisak *Srednjovjekovne bosanske književnosti* Herte Kuna, *Vrućko evanđelje*, *Plovdivska bosanska knjiga* i *Bosanska ćirilična pisma* Lejle Nakaš, *Bosanski psaltir iz Zbornika Hvala krstjanina* Lejle Nakaš i Catherine